

Mindezekkel már tudott — bár többek által konokul vitatott — dolgoknak új, teljesebb kiaknázásra váró tartományát sikerült talán hozzáférhetővé, kézenfekvővé tenni.

Fejtegetéseimet Kőrösi Csoma Sándorral s az ő korát közvetlenül megelőző erdélyországi eredetkutatás néhány epizódjával kezdtem. Befejezésül hadd kanyarodjak vissza őhöz egy ilyenkor tán megengedhető feltételezés erejéig: mi lett volna akkor, ha ő hallatlan lelkierejét, példátlan felkészülési módszereit és mindent felölelő alapismereteit nem a távolkeleti, hanem a sokkal közelebbi, kaukázusi és Fekete-tenger melléki elmélet szolgálatába állította volna. Szónoki kérdés ez csupán, hiszen a „ha” és a „volna” kategóriáját ilyenkor kell is, illik is kikapcsolni — meg aztán kortársa, ógyallai Besse János Károly vele egyidőben s azonos céllal járta be az említett területek egy részét (igaz, a nehezen megközelíthetőket kihagyta, de hajlott kora ezt bőségesen indokolta is tette).

Nagyrabecsülöm a lelkes, de szétágazó ismeretei ellenére is dilettáns Besse tiszteletreméltó fáradozásait, és egyes eredményeit magasra értékelem. De hangot szeretnék adni annak a meggyőződésnek, hogy Kőrösi Csoma Sándor a kaukázusi néptörzsek akkor még viszonylag érintetlen elhelyezkedését, minimális lélekszámú kis néptörzseinek fennállásának utolsó szakaszát, még tömegesen hozzáférhető tárgyi emlékeit, nyelvi sajátosságait kutatva ugyan nyilván nem vált volna az egész világ tudománytörténeti óriásává, de talán a mi kis magyar világunk őstörténeti problémáinak végső kibogozójává, a bennünket örökösen izgató nagy kérdés számunkra örökéletű megfajtójává — igen.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Kőrösi Csoma Sándor titka

Most, amikor nemcsak az ország, de az egész világ, a Szovjetuniótól az Egyesült Államokig, Angliától Japánig, Mongóliától Indiáig tisztelettel hajt fejet a XIX. század egy nagy tudós egyéniségének emléke előtt, amikor itthon és szerte a világban emlékezések és ünnepségek méltatják a kétszáz év előtt született székely-magyar kutató életművét, joggal erősödik fel a kérdés, amely mindig is ott lappangott a méltatások mélyén, mi is a titka annak a hallatlan népszerűségnek, mely a tudomány e különös művelőjét övezi. A kérdésre nem is olyan könnyű válaszolni, és nem is egy lehetséges válasz van.

Elsőnek kívánczik természetesen az a válasz, hogy Kőrösi Csoma Sándor egy európai tudományág, a tibetisztika megalapítója. Tibet hosszú ideig, s mind a mai napig a titkok országa. Történelme és lakosainak bizalmatlansága, a kivételesen magas hegyek és a természet mostoha körülményei, politikai és katonai okok együtt tették Tibetet a külvilágtól elzárt országgá. Pedig a „Világ Teteje”, a „Hó Országá” mindig izgatta a világ kíváncsiságát, és joggal. Aranykincseiről már az ókor írástudói mesés történeteket terjesztettek. A VII. század elején a helyi törzsek egyesítése után Tibet olyan erős központi hatalommal rendelkező birodalomná vált, amely sikerrel szállt szembe Kínával, rövid ideig még fővárosát is elfoglalta. Fontos tényezője volt a világtörténelem egyik sorsdöntő csatájának, a VIII. század közepén lezajlott Talasz-völgyi ütközetnek, ahol az akkori másik két világhatalom, az arabok és a kínaiak ütköztek össze szövetségeseikkel egyetemben. Tibet nemcsak politikai, hanem szellemi nagyhatalommá is vált. Az indiai eredetű brahmi írás előképe alapján több lépcsőben megteremtették

saját írásukat, amelyen már a VIII. században virágzó irodalom született. Az Indiából éppen kiszoruló északi buddhizmus, a Nagy Kocsi Tana, indiai nevén Mahájána, tibeti nevén Thegpa Csenpo nemcsak gyökeret vert és hazát talált Tibetben, hanem sor került a szanszkritből, kinaiból és más nyelvekből történt fordítások mellett önálló alkotások létrehozására is. A történetírás két nagy műfaja, az évkönyv és a krónikaírás Tibetben nemzeti nyelven virágzott, amikor Európa népeinek többsége vagy még nem is kezdte el, vagy ha igen, úgy idegen, latin nyelven művelte. Okiratokat, feliratokat, filozófiai műveket írtak, s az egykorú folklór, ősi legendák, népdalok lejegyzésére is számos példát találunk. Bár a X. században Tibet nagyhatalmi szerepe lehanyatlott, továbbra is megmaradt vezető szerepe Ázsia szellemi életében. Az északi buddhizmus többszörösen megreformált, és a papok, a lámák fontos szerepe miatt lamaizmusnak is nevezett változata olyan kultúrát teremtett, amely több mint 1200 éven keresztül hatalmas irodalmat hozott létre, és amelynek másuttal alig lehet párját találni. A vésett fadúcokról való könyvnyomtatás már akkor elterjedt Tibetben, amikor Európában még csak kézzel másolt kódexek főlé görnyedtek a kolostorokban. Belső-Ázsiában ez a tibeti kultúra olyan szerepet játszott, mint a latin Európában, így például a buddhizmusra megtért mongolok kolostoraiban tibeti betűkkel, tibeti és mongol nyelven írtak. A tibeti kultúra megfejtése nemcsak önmaga megértéséhez, egy különös, papi uralom alatt állt, egyedülálló világ megismeréséhez nyújtja a kulcsot, hanem túlmutat saját magán, szükséges szinte egész Ázsia kulturális folyamatainak megismeréséhez. Számos nagy alkotás eredeti szanszkrit vagy kínai szövege elveszett, csak tibeti fordítása maradt fent, vagy tibeti kommentárok segítségével lehet tartalmukhoz közelebb férkőzni.

Nem hagyható figyelmen kívül Tibet stratégiai szerepe sem, amely a világ nagy újrafelosztási kísérletének idején kínai, angol és orosz érdekek lehetséges ütközőpontjának számított. Tibet és a tibeti nyelv és kultúra felfedezése nem pusztán a szellem kíváncsiságának kielégítését, a humánus érdeklődést, hanem nagyobb hatalmi érdekeket is szolgált. Így a XIX. század elején nagy erőfeszítéseket tettek Tibet és a tibeti nyelv meghódítására. A magyarság ősi hazáját kereső Csoma 1822-ben érkezett Kabulba, Afganisztán mai fővárosába s innen karavánnal ment tovább Ladakba. 1822. július 16-án történt a döntő fordulat Csoma életében, ekkor találkozott az angol kormány megbízottjával, Moorcrafttal, s ezen ismeretszálékok eredményeképpen kapott megbízást a tibeti nyelv és kultúra tanulmányozására. E feladatának kiválóan tett eleget. 1830-ban már készen állt a tibeti nyelv első tudományos nyelvtana, első tudományos tibeti—angol szótára és a tibeti irodalom legfontosabb alkotásait ismertető munkáinak sora. A hírneves és mai napig tudományos értékét őrző szótár címe is tartalmazta, hogy azt egy tanult tibeti láma közreműködésével Csoma 1827 és 1830 között állította össze. A mű 1834-ben Calcuttában jelent meg.

A tudományos teljesítmény s annak hordereje igen nagy volt, s hamarosan mind a magyarországi, mind a nemzetközi tudományos közélet méltó elismeréssel nyugtázta a teljesítményt. Ez lenne a titok kulcsa? Ringathatjuk-e magunkat abban a kellemes hitben, hogy egy ilyen elismerés a tudomány egy végül is távoli területén elért kétségtelenül jelentős eredményét jutalmazza? Azt hiszem nem lennének őszinték önmagunkhoz, ha azt akarnánk elhinni vagy elhíttetni, hogy a Csomát övező rendkívüli tisztelet a tibetista tudósnak szól. Hogy ez mennyire így van, azt többek között az is mutatja, hogy a tibetisztikát mint tudományos, egyetemi diszciplínát Ligeti Lajos csak 1942-ben, Csoma halálának 100. évfordulóján vezette be a budapesti egyetemen, maga Párizsban sajátította el a tibetisztika alapjait, majd Kínában kutatta mongol és kínai tanulmányai mellett, s Csoma halála után száz évig (ha eltekintünk néhány nem jelentős és következmény nélküli maradt kísérlettől) a tibetisztika, vagyis a Csoma által megteremtett tudományág iránti érdeklődés Magyarországon szinte nem is létezett. Ligeti Lajos erőfeszítései, tudományos és tanári működése eredményeképpen ma egy maroknyi magyar tibetista dolgozik az országban. Köztudomású, hogy Csoma mielőtt a tulajdonképpeni Tibet határát átlépte, halt meg Dardzsilingben 1842. április 11-én. Csoma sohasem jutott el Tibetbe, de a tibetiek lakta Ladakban módja volt anyanyelvi tudású helybéliektől a nyelvet elsajátítani.

A történelem úgy hozta, hogy a magyar tibetisták közül azóta sem sikerült senkinek Tibetbe eljutni. Ehhez talán én álltam a legközelebb. 1956 kora őszen az akkor még Lhászában tartózkodó dalai lámától a Kínai Népköztársaság hivatalos szervein és a Magyar Külügyminisztériumon keresztül meghívást kaptam. 1957—58-ban, felhasználva mongóliai kutatóutamat, megkíséreltük, hogy erre a meghívásra alapozva egy magyar tudományos expedíciót szervezzünk Tibetbe — sikertelenül. A dalai láma 1959-ben hagyta el Tibetet, azóta ő és több százezer tibeti menekült Indiában él. Sok minden történt azóta, a dalai lámától kaptam egy újabb meghívást, most már Indiába, ennek sem tudtam eleget tenni. Ma már a tibetisztika következő generációjában elképzelhetetlen, hogy valaki ezt a szakmát komolyan művelhesse anélkül, hogy hosszabb időt ne töltsön tibetiek között. Remélhető, hogy a magyar és az indiai kormány, valamint talán nem is nagyon soká a magyar és a kínai kormány között olyan keretmegállapodások jönnek létre, amelyek a magyar tibetisták számára is lehetővé teszik, hogy Csoma munkásságát a helyszínen folytassák.

Csoma nem csak a tibeti nyelvet fejtette meg, tette tudományosan hozzáférhetővé az európai tudomány számára, hanem a buddhizmus tibeti változatának megismeréséhez is ő teremtette meg a feltételeket, és ő tette meg az első, tudományos úttörő lépéseket. Egy, az európai gondolatvilágtól alapjaiban eltérő vallási és filozófiai világnépe megragadása, első rendszeres áttekintése és a szó szoros és átvitt értelmében történő lefordítása már önmagában is olyan eredmény, amely indokolhatná, hogy Kőrösi Csoma Sándort megkülönböztetett tisztelet övezze. Ez lenne a titok nyitja? Sajnos ezt sem tudom jó lélekkel elfogadni válaszként. Ha ez így lenne, úgy Magyarországon a buddhizmus kutatásának hagyománya kellene, hogy legyen. Sajnos azonban tartozunk az igazságnak azzal, hogy vagy nem volt ilyen érdeklődés, vagy ha volt, úgy a társadalmi és történelmi feltételek nem voltak meg ahhoz, hogy az érdeklődésből nemzetközi szintű tudomány legyen. Néhány tiszteletreméltó népszerűsítő munkán s néhány szövegfilológiai részleten alig túlmutató művön kívül, a buddhizmus vallástörténeti értékelését vagy akárcsak átfogó receptív továbbadását célzó tudományos munkásságról nem tudok.

A harmadik lehetséges válasz Csoma titkának megfejtéséhez Csoma eredeti célja, a magyarság keleti eredetének kutatása. Tudjuk, Csoma ezért indult el nagy útjára, s azt is tudjuk, hogy miután teljesítette vállalt feladatát, megírta tibetisztikai és a buddhizmusról szóló műveit, újra vándorbotot fogott kezébe és elindult Lhásza felé, hogy további adatokat gyűjtsön, s esetleg maga is megtalálja a *jugarok* országát, azt a népet és helyet, melyről úgy gondolta, a magyarság keleten maradt őse és annak hazája, vagy legalábbis kulcs ennek a rejtélynek a megfejtéséhez. Ma már tudjuk, hogy a Csoma által a tibeti forrásokban megtalált „jugarok országa” valóban létezett, sőt a mai napig létezik, ezek a jugarok a mai Kínai Népköztársaság Kanszu tartományában élnek, és két csoportjuk van, az egyik egy igen régies török, a másik egy mongol nyelvet beszél. E jugarok története végső fokon összefüggésben van a magyarság keleti tartózkodásának történetével, ha nem is úgy, hogy közvetlenül közünk lett volna egymáshoz, hanem úgy, hogy a *jugarok* közvetlen utódai a valaha hatalmas *újugur* népnek, amely vezető elemét alkotta annak a bonyolult török törzsszövetségnek, amelynek láncolatában a magyarság évszázadokig élt a honfoglalás előtt. Ha Csoma eljut a jugarok földjére, e fontos korai kapcsolatainknak bizonyára nagyon fontos ismeretanyagát sajátította volna el. Hogy mit vesztett nemcsak a magyar, hanem az egyetemes tudomány azzal, hogy Csoma nem jutott el a „jugarok földjére”, azt az is mutatja, hogy a mai napig nem rendelkezünk a jugarok nyelvéről egy olyan grammatikával és szótárral, mint amilyen Csoma tibeti nyelvtana és szótára, amit pedig bizonyára a jugarokról is megírt volna. Ez lenne tehát a Csoma-titok kulcsa? Kétségtelen, hogy e hazában, a szélesebb és olvasott közönség körében legerősebben ez a Csomakép él. De hát aligha hihetjük, hogy a Csoma-tisztelet oka egy el nem ért nagy cél, egy el nem végzett munka lenne. Ne felejtjük el, hogy Sajnovics Jánosnak, majd Csomával szinte egyidőben Reguly Antalnak sikerült eljutni a magyarság nyelvrokonaihoz. S bár mindketten jelentős helyet foglalnak el a magyar tudomány pantheonjában, népszerűségük nem mérhető Kőrösi Csomáéhoz.

Azok járnának közel az igazsághoz, akik úgy vélik, hogy Csoma a XIX. századi magyar történelem romantikus emberképének megtestesítője lett, s ezért vált mind a mai napig talán legnépszerűbb magyar tudóssá? Hogyan is szólnak Széchenyi közismert sorai?

*Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül,
de elszánt kitartó hazafiságtúl lelkesítve,
Kőrösi Csoma Sándor — bölcsőjét kereste a Magyarnek
és végre összerokadt fáradalmai alatt.
Távol a hazától alusza örök álmát,
de él minden jobb magyarnak lelkében.*

Nemzeti azonosságunk összetevő szálait „hazafiságtúl lelkesítve” kereső Csoma, aki ezért egész életét feláldozta, valóban egy magára találó és 1848 felé rohanó ország aggódó figyelmébe közepette járta pénz és taps nélkül, elszánt, kitartó útját. A hazai közvélemény figyelmét állandóan ébren tartotta a sajtó. A Tudományos Gyűjtemény IX. kötetében, amelyet „Vörösmarty Mihál” szerkesztett, s Pesten A’ kiadók’ Könyvnyomtató-Intézetében 1829-ben jelent meg. A’ Cs. ‘s Apost. Kir. Felség’ kegyelmes Engedelmével (ami némileg eufémisztikus megjelölésnek tűnik), Kis János tollából olvashatjuk a Jelentést: „Nemzetünket és Litteraturánkat szerető Olvasóinknak kedves dolgot reménylünk tselekedni, midőn Kőrösy [így] jeles Hazánk-fijáról a’ következő tudósítást közöljük. Az Asiatic Journálnak a’ folyó esztendei Áprilisi füzetében a’ 428-dik lapon ezen sorok találatnak: kérdés: mit tudnak az Urak millyen talentumokkal bir a’ néhány esztendőktől fogva Himalája déli részében tartózkodó Magyar utazó Kőrösy Úr azon tekintetben, melly szerint a’ Tibet nyelvnek Grammatikáját és Lexikonját szándékozik kiadni, és mennyire ment ezen szándékának teljesítésében? Felelet: Kőrösy Úr naponkét elő megyen tudományos szándékában. ...A’ kérdés valamelly Londoni Tudós Társaság által tétetett, ‘s a’ felelet Ázsiából küldetett. — E’ szerint még lehetne reményleni, hogy ezen érdemes Hazafi a’ Tudós világban előbb utóbb mint Tudós Író fellép, ‘s talám nemzetünk’ eredete eránt is fontos felvilágosításokat fog közölni.” Ez a rövid tudósítás három évvel azután jelent meg, hogy ugyancsak a Tudományos Gyűjtemény lelkesedve adta hírül (természetesen szintén A’ Cs. Kir. Felség’ kegyes Engedelmével): *Kőrösink még él! és „...mi pedig szoros kötelességünknek tartottuk, hogy ezen tudósításokat nagy örömmel közöljük a’ Tudományos Gyűjtemény által a’ két Magyar Hazával, a’ mellynek Kőrösi köz fija.”* A két magyar haza Magyarország és Erdély, s e kettősség Csoma számára oly magátólértendő volt, hogy szótárának címlapján is ezt olvashatjuk:

*Essay towards a
Dictionary
Tibetan and English
prepared
with the assistance
of
Bandé Sangs-Rgyas Phun-tshogs
a learned Lama of Zangskar
by
Alexander Csoma de Kőrös
Siculo-Hungarian of Transylvania
during a residence at Kanam in the Himalaya mountains,
on the confines of India and Tibet
1827—1830.*

*Calcutta:
Printed at the Baptist mission Press, Circualr Road,
1834.*

[Vagyis:

Tanulmány egy Tibeti és angol szótárhoz
melyet Bandé Szangsz-Rgyasz Phun-tshogsz
Zangszkár tudós lámájának közreműködésével
szerkesztett

Kőrösi Csoma Sándor Székely-magyar Erdélyből
India és Tibet határvidékén, a Himalaya hegységben
Kanamban való tartózkodása idején 1827 és 1830

között

Calcutta. Nyomtatott a Baptista Misszió

Nyomdájában. Circular Road.

1834.]

Itt még Csoma csak egy felhelyezett vesszővel tudta kijavítani azt, hogy nevének első szótagját rövid ö-vel szedték. A nyelvtan címlapján már Kőrösi áll. A székely-magyar eredet világhírré tételét az ország közvéleménye érzékeny hálával nyomtatásban is nyugtazza. A Tudományos Gyűjtemény 1836-i számában a szótárról és nyelvtanról szóló beszámoló végén ez áll: „— Mind a' két munka t. i. a' szótár 's a' grammatika címlapján kiírva a' szerző neve 's hazája így: Alexander Csoma de Kőrös. Siculo-Hungarian of Transylvania. (Székely-magyar Erdélyből), 's a' t.”. Hogy Csoma büszkesége magyar-székely származására mennyire nem irányult senki ellen, hogy Csoma milyen mértékben volt tisztában, hogy magyarsága része az akkor a monarchiában együttélő népek közösségének, hogy mennyire tudatában volt annak, hogy a tudomány egyben nemzetközi és oszthatatlan, arra ékesen bizonyító példa, hogy két főművének hazaküldött 50 példányáról úgy rendelkezett, hogy abból tízet az erdélyi tudományos intézetek kapjanak meg, (s e tízből kettőt az öt nevelő Alma Mater, a nagyenyedi kollégium), tízet magyarországi tudós intézetek kapjanak, s a többit Ausztria többi tartományainak tudós intézetei között osszák szét. Nehéz lenne tagadni, hogy a monarchia határai közé bezárt, s szabadságharcában leverett magyarság számára a világ legmagasabb hegyéhez, a Himalája csúcsához elért s ott az egész világ előtt a magyarság tehetségéről hitet tett tudós szimbolikus figuraként is élt „minden jobb magyarnak lelkében.” Mégsem hiszem, hogy ez önmagában elegendő lenne Kőrösi Csoma népszerűségének magyarázatának.

Egyesek úgy gondolják, hogy Csoma alakja azért izgatja egy nemzet fantáziáját, mert sok az élete körüli titokzatosság. Már sírkövére rosszul vésték be életkorát, s életrajzának szinte minden fejezetében akadnak kisebb-nagyobb homályok. Tudós és tudálékos elmék újra és újra nekirugaszkodtak, hogy megkíséreljék megírni hiteles és tudományos életrajzát, mégis, bár számos Csoma-életrajzzal és Csomáról szóló monográfiával rendelkezünk, mindmáig nincs egy alapos, hiteles és életét és tudományos munkásságát egyaránt méltón összefoglaló mű. Többen is megkísérelték, hogy végigjárják a Csoma által megtett utat, meglátogatták a helyeket, ahol dolgozott, megkísérelték rekonstruálni azt a környezetet, amelyben életműve elkészült. Sokat köszönhetünk ezeknek a kutatásoknak, amelyek már Csoma életében megindultak. Mégis azt hiszem nemcsak dr. Campell, Csoma utolsó napjainak tanúja és krónikása mondhatta joggal és őszintén magáról: „...— fájdalom — az elbeszélésének összefüggése sokkal komplikáltabb volt reám nézve, mintsem hogy azt folyamatosan följegyezhettem volna”. E mondatokat Duka Tivadarnak Kőrösi Csomáról szóló művéből idéztem, s e munka a mai napig a legfontosabb forrásművünk, pedig megjelenési éve: 1885.

Talán az utazó Csoma ragadja meg a hosszú ideig az utazástól földrajz és politika, szegénység és restség által elzárt nemzetet? Valóban érdekes, hogy a legtöbb képzőművészeti alkotás, Csomáról szóló vers a vándort örökíti meg. Az egy szál vándorbottal és vászontarisznyával mérhetetlen távolságokra gyalog elinduló fiatalember újra és újra felbukkan a különféle Csoma-ábrázolásokban. Már 1820-ban, tudományos terveinek nagyhirű támogatója, a magyarság keleti rokonságának tudományos feltárásáért legtöbbet tett idősebb kortárs Gyarmathi Sámuel így ír: „A' Külföld 's főképen az Ánglusok örvendetes készséggel hirdetik

azon Tudós Utazóknak neveiket, a' kik a' Tudomány szeretetétől indítatván meszsze földre indúlnak, hogy a' Tudományoknak egyik vagy másik ágában tapasztalást szerezzenek, 's azt a' világgal közölhessék; és méltán, — mert azoknak köszönhetjük nagyobb részint a' mi Ethnographiai, Geographiai 's Természet historiai jobb esméretinket: mi is, ámbár sokkal szegényebbek azoknál 's pártfogás nélkül valók, el nem akartuk feledékenységbe elmerülni hagyni egy Tudós buzgó Hazánkfíának szép igyekezetét.” Kétségtelen, hogy a magyar földrajztudomány Csomában aki elsőnek ismertetett tibeti földrajzi művet európai nyelven, mindig is ihletőjét látta. Elég, ha Lóczy, Stein Aurél, Prinz és Cholnoky neveit említjük, akik jól ismerék Csoma Tibet földrajzáról 1832-ben írt művét, de a nem földrajzi felfedezések céljából keletre utazó tudósok, Vámbéry, Újfalusy, Almásy és még sokan mások akkor is Csoma nyomába léptek, ha közvetlen céljaik már eltértek Csomáétól. Kivétel nélkül mindegyikük útleírásában, önéletrajzában felbukkan Csoma neve, s szerepük a Csoma-kultusz elterjesztésében korántsem becsülhető le.

A tibetisztika megeremtője, az északi buddhizmus első tudományos feltárója, a magyar-ság eredetének, azonosságának keresője, egy elnyomott nemzet szabadságra és elismerésre vágyásának megtestesítője, egyszerű és mégis, máig megfejtetlen titkokkal terhes életút vándora, Ázsia titokzatos-exotikus, felfedezetlen rengetegeibe gyalog csapást taposó utazó — mindez külön-külön nem ad választ arra, hogy miért vált Csoma egy nemzet, egy kultúra szimbólumává. Együtt azonban ezek az okok már majdnem teljes és elégséges magyarázatot adnak.

Az így összeálló Csoma-képből azonban még egy alapvető vonás hiányzik. S ez talán Csoma különleges üzenete a mának: Csoma jelleme, emberi-erkölcsi nagysága, tudósi etikája. Csoma emberi tisztességét, társai, a közösség iránti odaadását, a csak az igazi tehetségre jellemző szerénységét, az anyagi előnyöknek a tudományos célért való feláldozását, tántoríthatatlan igazságszeretetét, csak a lényegre való koncentrálás aszkézisét és ugyanakkor víg kedélyét, derűs emberi személyiségét már iskolatársai csodálták. Szilágyi Ferenc, Kőrösi Csoma életének egyik jeles kutatója idézi Csoma egyik rokonának, Kőrösi Csoma Józsefnek a feljegyzését a gyermek Csomáról: „...Ha egy domb tetejére feljutott, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött s amazon túl is. S így beláthatatlan távolságokig elbarangolt.” Iskolatársa, Újfalvy Sándor jegyezte fel a tanuló Csomáról: „Kilenczven tanuló közt már az első évben legelső volt... Emlékezőtehetsége szinte olyan nagy volt mind szorgalma: amit olvasott, sohasem feledte. Ritkán beszélt, többnyire röviden, s mint gyermek is mindig megfontolva; figyelmét legcsekélyebb tárgy sem kerülte ki.” „Nekem sokan parancsolnak... hadd parancsolhassak és is gyomromnak. Ti is tehetnétek, de nincs akaratotok” — idézi barátját Újfalvy. A keleti útjára készülő Csoma a következő indokolással utasítja vissza Teleki gróf nagyobb összegű pénzbeli támogatását: „...semmit sem fogadhatok el, mert ha siker nem lenne, azt hányának, csak pénzt akartam felszedni, s továbbáltam. Majd ha azt írnám itt a méltóságos tanácsos úrnak, végre magyarok között vagyok, de pénzem nincs többre mennem, és akkor jőne segély, hálával fogadom, mert én a nemzetnek megfizethetlent adnék”. Csoma egész életében hihetetlenül kényes volt arra, hogy először ő nyújtsa a tudományos teljesítményt és csak azután kapja meg — igen szerény és megélhetéséhez is alig elég — jutalmát. A számos dokumentumból talán elég, ha a hírneves Ázsiai Társaság titkárának, James Prinsepnek 1835-ben az illetékes angol kormánytisztviselőhöz írt leveléből idézzek: „...Mínthogy Csoma úr úgy vélekedik, hogy az utolsó esztendő nem a kormány szolgálatában töltötte, tehát nem engedte meg, hogy számára pénzsegélyért folyamodjam. Kötelességemnek tekintem azonban tudomására hozni a főkormányzó excellentiájának, hogy az összeg, a mi e fáradságtalan és mód nélkül szerény tudósnak rendelkezésére áll, egyáltalában nem elegendő arra, hogy abból a tervezett három évre terjedő utazásának költségeit fedezhesse, még az ő köztudomás szerint egyszerű szükségéire sem.” Tudjuk, megtakarított pénzt családjának és tudományos alapítványok céljaira teljes egészében hazaküldte.

Tévednek azok, akik aszkézisét valamilyen embergyűlölettel hozzák kapcsolatba. A róla készült egyetlen hiteles képi ábrázolás készítője Schoefft így számol be róla halálának évében,

1842-ben: „... Víg volt, nevetgélt és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélt. Általában ő igen beszédes s ha neki eredt, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitakoztunk, hogy sokszor esteli tíz órán túl is mulattam nála...”. Tisztában volt a tusományos elismerés anyagi és erkölcsi értékével, amit többek között utolsó napjainak Dr. Campbell által írott krónikájából is tudunk, aki többek között így ír: „... Tibetben (értsd Ladakban) történő utazását egy huzamban elmondá és tanulmányai minden léptének következményein megállapodva, főlemlíté a kitűnő figyelmet, melyben az általa napvilágra hozott adatok s elvek részestültek, nem csak Hindostan, de Európa tudósai között is. Úgy látszik, különös meglepedésre szolgált egy vezérczikk Wilson tanár úr tollából, mely a kormánylap mellékletében július 9-dikén 1829-ben jelent meg, ...”. Ugyanakkor Csoma mindig korrekt maradt kollégáival szemben, távol tartotta magát a sokszor személyeskedésbe torkolló vitáktól, számára csak a tudományos eredmények voltak a fontosak. A fentebb említett Wilson egy 1827-ben írott cikkében vitába száll a német Klaproth és a francia Abel Remusat tudósokkal, és a tudományos eredmények mellett nem maradnak el a nacionalista felhangok sem. Wilson arra hivatkozik, az angol tudomány, így Hodgson munkássága előbbre való, s hogy „...Klaproth s Remusatnak újabbi munkálatait a tibeti nyelv s literatúrára vonatkozólag Kőrösi úr általában hibásnak tartja...” Mikor ezt a cikket Csoma Campbellnek megmutatta, ezt fűzte hozzá: „Mostanában én bizony nem emlékezem, hogy Klaproth irányában véleményemet azon módon fejeztem-e ki, mint az itten van? Oh! de Wilson úr nagyon, nagyon Klaproth ellen volt, ez bizonyára nagyon különös!” idézi Campbell Csomát és hozzáteszi: „...s Csoma erre kedvére nevetett.” Csoma nagy elismeréssel szólt Hodgson munkájáról: „...a tudománynak bámulatos alkotása ez, egy új tárgy fölött, telve mély philosophiai spekulatiokkal, melyek a tudós Európát elbámítandják. De néhány hiba van benne.” Az Ázsiai Társaság titkára Torrens, aki Csoma halálának évében vezette az ügyeket, és akinek jelentős szerepe volt Csoma dardzsilingi sírkövének felállításában, szintén Csoma jellemét emeli ki tudományos teljesítménye mellett. Őszinte csodálattal ír jellemének bámulatos vonásairól, majd így fejezi be: „...Tibeti tanulmányain kívül mély olvasottsággal bírt az általános irodalomban; de oly ritka tulajdonságok soha nem voltak összpontosítva egy egyénben, ki midőn azokat haszonra fordíthatta volna, olyan szerényül járt volna el.” Végül pedig álljanak itt a fentebb sokszor forrásként idézett Duka Tivadar szavai: „Nekem ily jellemnek tanulmányozása évek óta a bámulat és szeretet munkája volt, a *Labour of Love*.”

És ezzel elérkeztünk Csoma titkának megfejtéséhez. Széchenyi István fiától, a szintén Csoma által lelkesített Ázsia-utazó Széchenyi Bélától 1858-ban egy képet kapott Csoma dardzsilingi sírjáról. Erről egy keretbe foglalt festményt készítettett, amely haláláig az íróasztalán állt. Széchenyi számára is Csoma emberi, erkölcsi értéke volt az ösztönző példakép. „Vegyettek példát hazánk nagyjai és gazdagai, egy árva fiún” írta rá többek között a képre. A Magyar Tudós Társaság a Magyar Tudományos Akadémia alapítója világosan látta, hogy a tudományos teljesítmények csak akkor válhatnak igazi emberi értéké, a kisebb s a nagyobb közösség közkincsévé, ha annak fedezete az emberi jellem.